

13. Там само. С. 41-42.
14. Там само. С. 40-41.
15. Там само. С. 43-46.
16. Артюх Р. Кубанський похід 1992 р. / Спогади... С. 69-84.
17. Там само. С. 76.
18. Там само. С. 70-71.
19. Там само. С. 79-82.
20. Заруцький М. Як ми святкували 200-ліття кубанської станиці Староменської / Спогади... С. 128-133.
21. Там само. С. 129-130.
22. Там само. С. 131.
23. Там само. С. 131-133.

Одержано редколегією 20.10.2021 р.
Прийнято до друку 14.12.2021 р.

УДК 94 (477) «1895/1917»

Новосельський А. М.

УЧАСТЬ БЕЛЬГІЙЦІВ У БУДІВНИЦТВІ Й ЕКСПЛУАТАЦІЇ СКЛЯНОГО ЗАВОДУ В КОСТЯНТИНІВЦІ (1895–1917)

Стаття присвячена питанню участі підданих Бельгії в будівництві та експлуатації скляного заводу в м. Костянтинівці, розташованому на півночі сучасної Донецької області, який належав бельгійському акціонерному товариству.

Ключові слова: Бельгійці, Донбас, акціонерне товариство, скляний завод, бемське скло, інженери, директори-розпорядники, службовці, майстри, робітники.

В кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Донбас був великим промислово-індустріальним регіоном, в якому були зосереджені потужні підприємства різних галузей. Як тоді писали, був помітний «промисловий розвиток, що швидко вдосконалювався, в особі його головної економічної артерії – Донецького Басейну, коли немов помахом чарівного жезлу незначні селища перетворювалися у великі центри» [1, с. 1]. Крім вітчизняного, до розвитку економіки країни залучався й іноземний капітал. Серед найактивніших європейських інвесторів, які вкладали кошти в розвиток промисловості Донбасу, були бельгійці – піддані Королівства Бельгія, для яких одним із пріоритетних напрямків було виробництво скла.

На території сучасного міста Костянтинівка, що на півночі Донецької області, у другій половині 1890-х років був збудований скляний завод, що належав

організованому в Бельгії акціонерному товариству «Скляні заводи на Дінці» (Societe des Verreries de Donetz) [2, с. 6–7; 76–77]. Загалом товариство експлуатувало його впродовж двадцяти років. Він був одним із трьох підприємств поблизу залізничної станції Костянтинівка, що належали цьому товариству (ще були хімічне і пляшкове), до того ж, в 1911 р. воно змінило назву на «Скляних та хімічних заводів на Дінці» [3, с. 1]. Крім того, тут знаходились дзеркальний завод Анонімного товариства «Дзеркальних заводів на Півдні Росії» (Societe anonyme des Glaceries du midi de la Russie) та залізопрокатний завод акціонерного товариства «Залізопрокатні заводи у Костянтинівці (Донець)» (SA des Toleries de Konstantinowka (Donetz)).

Приналежність скляного заводу бельгійському акціонерному товариству закономірно викликає питання участі підданих Бельгії у його будівництві й експлуатації.

Аналіз історичних наукових надбань свідчить, що окремо це питання не розглядалось. Водночас, воно тією чи іншою мірою було порушено в деяких працях українських та зарубіжних дослідників. Зокрема, щодо участі бельгійців в діяльності заводу є прямі або опосередковані згадки в контексті нарисів, присвячених загальній історії міста Костянтинівка [4; 5]. У дослідженні С. Бонебаккера, що сконцентроване на заворушенні в колонії скляного заводу 1900 року, серед іншого приділяється значна увага ролі бельгійців на скляному заводі в часи його будівництва й почасті у перші роки діяльності [6]. В іншій праці, В. Пеетерса, присвяченій бельгійській діяльності загалом в Україні, відносно скупко згадується зайнятість на заводі бельгійців [7]. Питання порушено й у контексті монографії автора щодо історії скляного виробництва у Костянтинівці [2], а саме у тих розділах, що стосуються, по-перше, бельгійських інвестицій у скляне виробництво Костянтинівки, по-друге, будівництва і технологій заводу. Саме з цією метою й були залучені названі вище роботи.

Отже, метою цього дослідження стало визначення місця та ролі бельгійських підданих у будівництві й експлуатації скляного заводу, окреслення основних напрямів їхньої участі в історії заводу та міста взагалі.

14 червня 1896 року Комітет Міністрів дозволив відкрити операції в Російській імперії Акціонерному товариству «Скляні заводи на Донці». Товариство мало на меті побудувати та експлуатувати скляний завод при селі Сантуринівці Бахмутського повіту. Термін дії дозволу – 30 років [2, с. 76]. Офіційно Товариство розпочало свою діяльність 25 листопада 1896 р. У Бельгії воно було засноване раніше – 14 серпня 1895 року. Також фактично в той час було придбано ділянку землі для організації виробництва. Купчу від однієї сторони підписали бельгійські піддані Л. Ламберт, П. Нобле, І. Сізде, від+ іншої – власник землі підосавул Д. Номікосов (представники цієї династії володіли тут землею з початку століття).

Правління акціонерного товариства знаходилося в Брюсселі (Bruxelles) за адресою 9 rue de Fericho. На початку його діяльності склад був таким: голова Едмонд Пире-Гобле, віце-голова Нобле, адміністратор Фернанд Ламберт. Пізніше головою правління став Нобле, товаришем голови Франсуа Россельс, уповноваженим адміністратором Ф. Ламберт, адміністраторами Ернест Афшен, Йосиф Сігле, Георг Деспре, Луї Ламберт, Георг Тоннельс. Відомості про членів правління: Нобле Поль – бельгієць, Брюссель; Сизеле Жозеф – також; Кютье Адольф – також; Ламберд Фернанд – також, Шарлеруа; Ламберт Луї – також; Деспре Жорж – француз, Жемон у Франції; Афшен Ернест – бельгієць, Івуар [8, п. 4].

Члени ревізійної комісії: Сизеле Герман – бельгієць, Антверпен; Делатре Едуард – француз, Фер'єр у Франції; Барон де Макар – бельгієць, Брюссель; Массон Карл – також.

В організації цього акціонерного товариства є зв'язок з керівництвом Mariemont Glass та Namandes Glass – відомими бельгійськими підприємствами [4, с. 51]. Насамперед, зі своїми інвестиціями в Костянтинівку зайшов знаний у скляній галузі Бельгії підприємець Луї Ламберт. В одному випадку, це власник чи керівник заводів: «Verreries de Mariemont Societe des Glaces de Roux» і «Verreries de Namendes» [9, с. 32]; в іншому – скляного в Жюме (Шарлеруа). При цьому вище згаданий Поль Нобле – це директор скляного заводу в Марьємоні (Лув'єр) [6, с. 14].

Будувати скляний завод у Костянтинівці Товариство запросило інженера з Жюме (Шарлеруа) Луї де Бера, з яким і був укладений відповідний контракт [6, с. 15]. Бер був одним із перших бельгійців, який прибув у Костянтинівку, а саме взимку 1895–1896 рр., щоб зайнятись підготовчим етапом будівництва.

Луї де Бер (Louis de Behr) вже мав досвід будівництва скляних печей на заводах поблизу Шарлеруа. У Костянтинівці інженер узявся будувати скляний завод повністю, з усією інфраструктурою. В помічники йому запросили молодого інженера Поля Дезена (Paul Desgai), з відомої сім'ї склярів.

На будівництві скляного заводу працювало майже 500 робітників: мулярів, землекопів, теслярів та інших. Серед них була певна кількість фахових бельгійських будівельників. «У мене щодня працює 80–95 російських мулярів і 14 бельгійських», – згадує щодо одного з випадків інженер Л. де Бер [6, с. 25]. Також він називає бельгійців узагальнено – робітники або будівельники. Серед іноземних будівельників були й теслі-французи. Відомо, що для повного забезпечення будівництва цеглою довелося додатково збудувати цегляний завод, де випал здійснювали в підлогових печах два бельгійці. Він продовжив працювати й після завершення будівництва.

12 травня 1896 року інженери Бер і Дезен заклали перший камінь у будівлю печі-басейну. В березні 1897 року будівельні роботи завершилися. В дію завод було введено вранці 6-го березня, після розпалювання скляної

печі-басейну. Цей важливий та урочистий момент описує інженер Луї де Бер [6, с. 45]. Спочатку, згідно з технологією, піч розтопили вугіллям, а після того «дуже легко» підключили газ. Саме Луї де Бер і запалив піч. «Було вже дуже гаряче, коли настав час пустити й запалити газ. У цей момент існує небезпека вибуху, як колись сталося в Бельгії», однак, незважаючи на деякі побоювання керівництва, інженер запалив газ «так само просто, як запалюють люльку» [6, с. 45]. Піч працювала «як годинник». У наступному році Бер збудував тут другу скловарну піч.

Усе будівництво разом із інфраструктурою складалося з двох печей-басейнів, тунельної печі, залізничної гілки, доріг, будинків для робітників та службовців, офіса (бюро), матеріальних магазинів та інших допоміжних споруд.

Фернанд Ламберт, син Луї Ламберта, особисто представляв тут акціонерне товариство і керував скляним виробництвом у Костянтинівці [7, с. 32]. На посаду директора-розпорядника він заступив на початку роботи заводу. Пізніше посаду директора скляного заводу, як окремого підприємства у складі товариства, почергово займали інженер Буйтор, Франсуа Гуз. Посаду директора-розпорядника для всіх трьох підприємств товариства біля чотирнадцяти років обіймав інженер Валентин Людвигович Гомон. Проживав поблизу виробництва в особняку на березі Кривого Торця.

Збудовані на скляному заводі дві печі-басейни для варіння і фабрикації скла, кожна з яких вміщала в собі по 20 тис. пудів скляної маси, топилися цілодобово, без зупинки, тому робітники працювали у три зміни. Станом на 1900 рік на заводі було зайнято: чоловіків – 532; жінок – 27; неповнолітніх – 141 [10, с. 38]. Влітку 1909 р. чисельність складала 1200 робітників [11, с. 5]. У 1912 році та впродовж наступних 3–4 років – до 1500 [12, с. 1; 13, с. 1].

Серед зайнятих на виробництві в різний відрізок часу було від 200 до 250 бельгійців. Так, станом на 1899 р. – більше 200 [6, с. 75], на 1909 р. – 200–250 [11]. Така їх чисельність була більшою, ніж на будь-якому іншому підприємстві Костянтинівки. Для порівняння, загалом на п'яти бельгійських заводах – трьох скляних, хімічному і залізопрокатному – працювало біля 350 бельгійців [2, с. 83]. Бельгійські робітники і службовці скляного заводу, ті що мали родини і неодружені, проживали в спеціально збудованому для них корпоративному кварталі – частині скляної колонії, що розташовувалась поруч із заводом.

Особливістю Донецького басейну в період промислового буму 1880–90-х років було те, що для більшості галузей виробництва ще не склались промислові традиції, вони тільки-но починали шлях свого розвитку. В той же час новостворені підприємства потребували значної кількості кваліфікованих робітників та службовців. Тому їх заохочували переїздити сюди, переважно з великих промислових міст, пропонуючи роботу на основі довгострокових індивідуальних контрактів. Бажаючи закріпити їх у себе, компанії пропонували вигідні умови. Бельгійські компанії здебільшого орієнтувались, особливо на етапі становлення,

на фахівців із самого Королівства Бельгія. Водночас, поступово залучали на виробництво все більше фахівців із промислових центрів Російської імперії. Зокрема, з метою скоротити витрати у зв'язку з кризою початку століття та усунення її наслідків.

Бельгійську присутність на Донбасі треба розуміти буквально, – пише в своїй роботі сучасний дослідник В. Пеетерс. – Компанії, слідуючи за «масовим відтоком із Бельгії», не тільки перевезли сюди свої заводи, але і бельгійських інженерів, майстрів, менеджерів і кваліфікованих робітників, щоб запустити виробництво і почати роботу. Загальна ж чисельність бельгійських переселенців в Російську імперію, за оцінкою деяких сучасних джерел, складала від 17 до 22 000 [7, с. 36]. Переважна частина – це ті робітники, яким компанії, де вони працювали, запропонували роботу на подібних підприємствах, що вони тут збудували. Як вже відомо, до справи організації скляного виробництва в Костянтинівці були причетні скляні підприємства в Жюме (Шарлеруа) та Мар'ємоні (Лув'єр), тобто звідти на тутешній завод приїхала певна частка робітників, в першу чергу, фахівців скляної справи.

Чому бельгійські робітники погоджувались їхати на Донбас слідом за своїми компаніями? На те було декілька причин. Економічний розвиток у Королівстві Бельгія в період 1892–1894 рр. сповільнився, тому багато хто позитивно сприйняв пропозиції переїзду, де їм була обіцяна гарантована робота, у деяких випадках – підвищення на посаді, підвищення заробітної плати, надавалось житло, сплачувався проїзд до місця, інші вигоди від компанії. При цьому додатковим бонусом було те, що вони не кидали свого роботодавця, а, навпаки, йшли йому назустріч [7, с. 37].

На скляне виробництво до Костянтинівки основні робітники і службовці поетапно прибули залізницею напередодні закінчення будівництва заводу і його пуску, для роботи тут, заздалегідь уклавши в Бельгії відповідні контракти.

«На Костянтинівських заводах працювало багато робітників і службовців бельгійців», – згадує в мемуарах відомий вчений-філософ Валентин Асмус [14, с. 236–237]. Він був дитиною, коли його батько Фердинанд Асмус отримав в 1900 р. тут значну посаду в заводській конторі Товариства скляних заводів. Сюди сім'я переїхала з Києва, дізнавшись, що на заводи необхідні рахівники, бухгалтери, спеціалісти з комерційного листування. Стосовно підданства службовців відомо і з такого випадку. З нагоди Святої Барби – свята регіону Шарлеруа – відбулася святкова вечеря, на якій були присутні: рахівник (бельгієць), його дружина (парижанка), інженер пляшкового цеху та його дружина (бельгійці), перекладач та його дружина (польського походження), секретар Ламінцар (єврей) та його дружина (швейцарка) [6, с. 52].

Ще однією ланкою фахівців на виробництві були майстри. Разом інженери, вищі управлінці і частина робітничої аристократії становили економічну еліту на виробництві.

Безпосередньо на скляному виробництві були зайняті майстри-склодуви, майстри-закрійники та інші фахові робітники. Є згадка, що головні майстри та їх помічники – бельгійці [11, с. 5]. Відомо про випадок, коли майстри на деякий час відправились на батьківщину, а сам завод припинив діяльність. Скляний завод відновив роботу, – повідомляла газета «Киевлянин» в серпні 1906 р., – з Бельгії приїхали майстри [15].

Професія майстра потребувала високого рівня майстерності й організаційних навичок, тому їх платня була значно більше, ніж у інших робітників, зайнятих на виробництві. Застосування бельгійського досвіду, як писали в тогочасній пресі про скляний завод у Костянтинівці, одна з головних причин високих заробітків бельгійців [11, с. 5]. «Бельгійці виготовляли скло великих розмірів, російських виробників, які б могли конкурувати з ними, в Російській імперії немає. Поки тільки один завод, костянтинівський, виготовляє скло розміром до 90 вершків. Спосіб його виробництва запозичений в Бельгії і поки що виготовляти його можуть тільки бельгійці... В Росії всього 4 заводи, які виготовляють бемське скло, і тільки один, костянтинівський, виготовляє скло вдосконаленим бельгійським способом», – повідомляла газета «Утро» 1909 року [11, с. 5]. Скляний завод виробляв віконне бемське скло різної товщини: одинарне, полуторне, потрійне, яке відзначалося своєю «білизною, чистотою, прозорістю і найвищою рівномірною товщиною, що особливо цінується в бемському склі». У прейскурантах Товариства зверталася увага споживача на високу якість скла, а також наголошувалося, що виробляється воно за бельгійським способом і бельгійськими майстрами [12, с. 1; 13, с. 1].

Одного з помічників склодува, яких зазвичай було 2–3, бельгійці традиційно називали *gamin*, що можна перекласти як хлопчик або хлопчик на побігеньках. Походження має історичне коріння. Колись в Бельгії майстри-склодуви брали в помічники виключно своїх дітей або ж зрідка племінників, починаючи з 8–10 років, щоб залишати за собою монополію на виробництво, зокрема, секрети виробництва скла. Але, закінчивши семирічне навчання, ті з учнів-помічників, що не змогли досягти високого рівня майстра, до кінця кар'єри залишалися «хлопчиками». Тобто, на місцевому скляному заводі бельгійські майстри мали змогу залучати як помічників власних дітей або родичів, а сама професія передаватися у спадок, що відповідало традиціям.

Таким чином, роль і місце бельгійських підданих визначається такими положеннями:

- по-перше, піддані Бельгії переважали в правлінні акціонерного товариства, на яке покладалось вирішення всіх головних питань функціонування підприємства, зокрема будівництва й експлуатації скляного заводу;
- по-друге, Бельгійці безпосередньо брали участь у будівництві, їх можна було побачити тут на будівельних майданчиках як інженерів, фахових будівельників різних професій. Бельгійці відігравали провідну роль і на ви-

робництві – керівники підрозділів, інженери, службовці – всі вони були з числа бельгійців. Визначальною була участь бельгійських майстрів у ключових процесах виробництва бемського скла;

– по-третє, значний вплив бельгійців на повсякденне життя мешканців міста.

Отже, бельгійські піддані здійснювали позитивний вплив на загальну організацію виробництва, застосування передових промислових технологій, підвищення загальної міської культури.

THE PARTICIPATION OF BELGIANS IN CONSTRUCTION AND OPERATION OF THE GLASS FACTORY IN KOSTIANTYNIVKA (1895–1917)

SUMMARY

The article is devoted to the participation of Belgian citizens in the construction and operation of the glass factory in Kostyantynivka, in the north of the modern Donetsk region, which belonged to a Belgian joint-stock company.

Keywords: Belgians, Donbas, joint-stock company, glass factory, Bemsky glass, engineers, managing director, employees, masters, workers.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Горнопромышленный указатель Донецкого бассейна / Составлен В. М. Коробковым. Харьков, 1901.
2. Новосельський А. М. Скло Донеччини: Історія скляного виробництва Костянтинівки. Вид. О. Євенок, 2020.
3. Выписка высочайшего утверждения Комитета Министров о переименовании акционерного общества «Донецкие стеклянные заводы в Сантуриновке». Копія. Костянтинівський краєзнавчий музей. ДДР НДФ 2247.
4. Бондарь В. П., Донцов Б. Н. Константиновка (1870-1941). Конст., 1995.
5. История городов и сёл Украинской ССР. Донецкая область / Председатель редколлегии тома Ерхов Г. П. К.: Институт истории академии наук УССР, 1976.
6. Bonebakker S. Konstantinovka construction et destruction d'une colonie belge dans la Russie de la fin du siècle. – These de licence dans le cadre du programme de Sovietologie de la Rijksuniversiteit Leiden Pays Bas, 1989. Переклад: Вікторія Ігнатська.
7. Петере Вім. Сталь у степу. К.: Темпора, 2015.
8. Ответ Министерству торговли и промышленности о деятельности Общества Донецких стекольных и химических заводов. Май 1916. Копія.
9. McKay J. P. Pioneers for profit. Foreign entrepreneurship and Russian industrialization. 1885-1913. Chicago-London, 1970.
10. Metallургическая и фабрично-заводская промышленность Екатеринославской губернии (за 1899 год). Екатеринослав, 1900.
11. Епифанский А. Путевые заметки. Константиновка / Утро. 25.03.1909. №699.

12. Прейскурант бемских, матовых и узорчатых оконных стёкол и зеркал. Общества Донецких и химических заводов в Константиновке. М., 1913.
13. Прейскурант бемских, матовых и узорчатых оконных стёкол и зеркал. Общества Донецких и химических заводов в Константиновке. М., 1916.
14. Валентин Фердинандович Асмус / Под ред. В. Жучкова, И. Блауберг. М.: РОС-СПЭН, 2010.
15. Киевлянин. Литературная и политическая газета юго-западного края. Редакторы: В. Я. Шульгин, Д. І. Піхно, В. Піхно, К. Смаковський, В. В. Шульгин. 15.08.1906. №224 – <https://libraria.ua/numbers/935?StartDate=1906-08-15>

Одержано редколегією 18.10.2021 р.

Прийнято до друку 14.12.2021 р.

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ЗАРУБІЖНОЇ РЕГІОНАЛІСТИКИ

УДК 911.9:502

Аханов А. К., Тухтамурадов Ж. К.

РАЗВИТИЕ ЭКОТУРИЗМА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Авторы статьи определяют категориальный аппарат и общие подходы к проблеме экотуризма. Предпринимают попытку классифицировать его виды, различают научный, познавательный, рекреационный экотуризм. Проводится анализ возможных экотуристических зон Казахстана, определяются экономические, инфраструктурные и социальные аспекты организации экотуризма.

Ключевые слова: экотуризм, экология, воспитание, рекреация.

Понятие «экотуризм» впервые было использовано в начале 80-х гг. XX века мексиканским ученым Эктором Себальос-Ласкурайном на международной конференции. Этот термин прошлого века означал, что экология и туризм должны быть совместимы. Эколог предложил сделать акцент не на активном отдыхе, а на путешествиях, объектами которых были сохранение биоценозов, отражение природы и сохранение культурного наследия посещенных регионов.

Экология – молодой, нестабильный термин. Биологи и географы до сих пор трактуют это по-разному. Нет единого стандарта формирования экологического туризма.

К принципам экотуризма можно отнести следующие положения:

- поддержание экологической устойчивости среды;
- использование преимущественно природных ресурсов;
- отсутствие вреда естественной среде обитания;
- экологическое информирование и просвещение;